

Др Милош Милошевић

НАСЕЉА, КУЛТУРА СТАНОВАЊА, ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ И ОБИЧАЈИ БОКЕ КОТОРСКЕ ЗА ВРИЈЕМЕ МЛЕТАЧКЕ ВЛАДАВНИНЕ (1420 — 1797)

Средњовјековни градови на подручју Боке формирали су своје физиономије далеко прије млетачке владавине. Током XV ст. ратови, буне, болести и економске оскудице нијесу дозвољавали већу активност на изградњи. Послије ранијих сјајних традиција, градитељство Котора опада, а у граду се у XV ст., поред двадесетак домаћих зидара и клесара, налази још исто толико Дубровчана. Али не ради се о новим и већим радњама, него о допуњавању одбрамбеног система градских зидина, једноставним црквицама, или готичким проширењима на већ постојећим црквама, као и неким племићким палачама, и о поправкама дотрајалог. Најкрупније је дјело довршавање цркве Св. Михаила и мања проширења на колегијалној цркви Св. Марије (Бл. Озана),¹ а вјероватно и Св. Луке и Св. Ане. У околици Котора том времену изградње припадају мање цркве Св. Ане на Прчању, Св. Ђорђа у Доњем Ораховцу, Св. Базилија у Столиву, Св. Враче у Богдашићима и Рођења Богородице у Горњој Ластви.²

Најљепши сачувани примјер цвијетне готике XV ст. у Котору је портал Бизантијеве палаче, на којој се запажа рука дубровачких мајстора.³ Иначе како неотпорна структура готике није одолијевала потресима, остао је сачуван један изванредан торзо-прозора (никада рестауриран, а вјероватно палаче Бућа) и три зграде са јасним готичким примјесима. То су готичко-ренесансна палача Драго код катедрале, зграда на „Млијечном тргу“ (Паштровница) и у близини Св. Николе.

Мало по преузимању млетачке владавине поправљала се репрезентативна готичка кнежева палача на тргу пред катедралом. Сенат је 4. V 1424. год. одобрио поправку само до износа од 500 дуката. Ишло се, дакле, само за неопходним адаптацијама да нови кнез има удобан боравак. Зато су Которани двије године ка-

¹ Цвито Фисковић, *О умјетничким споменицима града Котора*, Споменик САН СЦП, Београд 1953, стр. 81.

² Др Војислав Ђуровић, *Историја Црне Горе 2/II*, стр. 510—515.

³ Ц. Фисковић, *О умјетничким споменицима...*, н. дј. 86.

сније протестовали што се поправила само „једна соба“, а новац се у цјелини није ни утрошио, иако је зграда у слабом стању.⁴ Зграда је касније нестала у потресу.

Из тог времена су и бројне занатлијске радионице са карактеристичним вратима „на кољено“.

И двориште напуштеног фрањевачког самостана у граду, са ступовима, пиластрима и луковима, исто је рађено с краја XV стољећа.⁵

Племићи су понекад злоупотребљавали свој утицај у граду, на штету његовог изгледа. Сачуван је податак да је у мају 1459. год. Венеција морала да изричито забдањује Трипку де Пако да држи шталу за коње на јавном тргу, пред својом кућом!⁶

У околици је најимпресивнија сачувана готичка грађевина палача „Три сестре“ на Прчању.⁷

У XVI ст. изводиле су се само извјесне адаптације, а само рјеђе подизале новоградње, нарочито послије потреса, уносећи понеке новије стилске елементе у старе амбијенте градова.

Али оно што је првенствено од интереса, јер настаје баш у периоду XVI — XVIII ст., јесу поморска насеља, која израстају око старих градова, нарочито око Котора. Само њихова изградња јасан је и еклатантан израз поморског развоја, било у економској моћи, било у естетском укусу помораца.

Насеља Бокоторског залива формирана су од XVI до XVIII ст. као дисконтинуирани низ затворених и одвојених, али складних и јасних архитектонских цјелина. Насеља су се затварала у своје уже границе и послије прелаза са земљорадње на поморство, јер су то захтијевали њихови конкурентски економски интереси. Чак ни брачне везе нијесу мијешале то становништво, јер је из већ споменутог разлога владао закон територијалне ендегмије. Отуда и толико мањих специфичности у језику, ношњи и обичајима, које су, и поред многих сличности, разликовали једно насеље од другог у самом Заливу.

Прве мале и једноставне сељачке куће налазиле су се на граници каменитог и зиратног земљишта, изнад данашњих насеља при мору. Обрадиве површине, са ријетким љетниковцима или црквицама, припадали су у средњем вијеку которском племству и црквама. Око зиратног земљишта насељавали су се земљорадници који су обрађивали земљу. Касније се то сељаштво укључује у поморску привреду, богати се, откупљује посједе од феудалаца и гради своје зграде, палаче и цркве. Тај процес почиње најраније у Перасту (XVI ст.), а најкасније у Херцеговине (у

⁴ Др Г. Чremoшник, *Которски дукали и друге листине*, Гласник Земалског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево 1922, стр. 124—133.

⁵ Ц. Фисковић, *О умјетничким споменицима...*, н. дј. стр. 88.

⁶ Др Г. Чremoшник, *Которски дукали...*, н. дј. 188—189.

⁷ И. Здравковић, *Палата „Три сестре“ у Прчању*, „Стварање“ Цетиње 1952, стр. 59—63.

XVIII ст.), а траје у основним цртама све до пада Млетачке Републике.

Понегдје су се куће зидале даље од мора и из страха од пирата, јер је удаљеност од мора онемогућавала нагла изненађења. У једном документу Пераста изрично се спомиње страховање од инвазије и наводи се како је раније насеље било у брду, у близини црквице Св. Венеранде.⁸

Из свих тих разлога изглед Залива у цјелини носи у XVII, а нарочито у XVIII ст. печат барока. Да је главна изградња била завршена до краја XVIII ст. казују, поред стилских ознака, и архивски пописи кућевласника са почетка XIX стољећа. Тако се нпр. у Доброти налази евидентирано 164 власника, са кућама процијењеним у укупној вриједности од око 150.000 фиорина. Најчешћа вриједност појединих зграда износи 1.000 до 3.000, седам зграда има вриједност до 6.000, а двије чак до 7.000 фиорина.⁹

Значајни су естетски моменти који су оплемењивали живот у тој, иначе, чисто трговачкој друштвеној атмосфери. Прије свега видан је развијени смисао за архитектонски склад. Поред палача и цркава, које граде страни архитекти, „има пуно знакова који говоре у прилог примамљивој претпоставци да су некадашњи бокелски морепловци као бродовласници и трговци били у исто вријеме и одговорни архитекти својих кућа“.¹⁰ А та њихова рјешења дају старијој грађанској архитектури капетанских насеља у Заливу неке посебне карактеристике. То је, као културни и друштвени феномен, занимљивије од великог броја складних каменних зграда које су пројектовали стручни архитекти, као палаче Пима и Гргурина у Котору, Бујовића и Смећа у Перасту, Дабиновића и Трипковића у Доброти, Бескућа на Прчању и др. Остале, већином једноставне камене зграде, сматра се да су пројектовали сами поморци, уносећи свој карактеристични професионални практични дух и у урбанистичком положају и у распореду просторија. Те куће имају једноставан облик правоуглог паралелоипеда, са наглашеном линијом мирног склада. Али зато својим слободнијим и живописним кровним рјешењима и балконима те зграде недвосмислено говоре о менталитету и материјалним могућностима својих власника. Али и без обзира на јасне разлике између богатијих и сиромашнијих, кућа је увијек од камена, са елементима другостепене пластике увезеним из угледних камених радионица са Врника, крај Корчуле („прагови“ око врата и прозора, фризне греде, елементи балкона и сл.). И фасада је често од врничког тесаника, али и од домаћег камена из

⁸ Миро Монтани, *Поморство Пераста у портретима бродова*, Поморски зборник 2, Задар 1962, стр. 1861.

⁹ Антун Томић, *Попис кућа Доброте из 1808. године*, „Бока“ 8, Херцег-Нови 1976, стр 329—337.

¹⁰ Милан Злоковић, *Грађанска архитектура у Боки Которској у доба млетачке власти*, Споменик САН СЦП, Београд 1953, стр. 133.

Стрпа. Све то скупа говори о једном значајном и специфичном виду живота и културе становања у Боки.

Живот жена је текао углавном у кућама. Кухиње у старијим зградама су на горњем спрату, редовито окренуте према брду, а двориште пред кућом озидано је високим зидом.

Мушкарци су се окупљали пред црквом, одлагали оружје на тзв. тамборју, док су се жене окупљале на оближњем мјесту, очито од мушкараца названом „лаживи до“.

У Боки је на јасан и сугестиван начин примјетна најужа веза између пораста поморског просперитета и умјетничких реализација. То се најбоље види на грандиозној прчањској цркви, на којој стоји и инскрипција да су је подигли трговци и поморци („mercatores et nautae“). Али и скоро сва друга крупна умјетничка остварења прожета су том везом. Гомилање блага, нарочито у XVIII ст., није било само себи циљ, него је свуда остављало јасне и видне умјетничке трагове, и то не само на стамбеним зградама. Најбоље је то изражено у Перасту, гдје „из цјелине проговара та атмосфера, која спаја у једном акорду и куполе цркава и ступиће балкона и златну патину времена... Пераст је кулминација далматинског барока“.¹¹

ЕНТЕРИЈЕРИ

Старински ентеријери истакнутијих бокелских кућа сачувани су до данас само у рјеђим и мање-више потпуним цјелинама, као салони и друге просторије Трипковића и Каменаровића у Доброти, Висковића у Перасту, Луковића на Прчању и др. Они говоре аутентичним језиком времена када су настајали, нарочито по узорима млетачке градске средине. Ту су штукатуре, стилски намјештај, уљане слике, муранска и друга огледала са раскошним оквирима, интарзије, сребрни свијећњаци, „фјорентине“ и сл. Неке палаче имају и латинске натписе на праговима вратију и прозора (Змајевићи и Висковићи у Перасту), а у палачи Змајевића налазиле су се на зидовима и фреске домаћег барокног сликара Трипа Кокоље.

Ентеријери палача говоре о култури свакодневног живота и смислу за умјетничко. За Котор је занимљив опис бенедиктинца Т. Цизиле из 1624. год. о згради тадашњег власника Марина Мексе, која је раније припадала Ивану Црнојевићу „племићу Венеције и Дубровника. Та Црнојевићева резиденција је, наводно, имала и велику салу („парламент“) у којој је он примао поданике из Црне Горе. У згради се налазио и затвор.

Подаци о вртovima племићких обитељи су оскудни. Цизила 1624. год. описује „изванредан и раскошан врт са палачом, по узо-

¹¹ Круно Пријатељ, *Умјетност 17. и 18. стољеће у Далмацији*, Загреб 1956, стр 28.

ру на старе римске вртове“. Налазио се ван зидина Котора, а припадао је племићкој породици Болица. Цизила даје и драгоцјене детаље да је врт имао рибњак са разним врстама риба, наранче, цедрова стабла и све врсте цвијећа, као прави „земаљски рај“. Тамо су понекад проводили своје слободно вријеме, поред власника Фрање Болице, још и бискуп и провидур „са осталом господом“.¹² На старим бакрорезима јасно се види тај Боличин врт, на мјесту данашњег хотела „Славије“.

Још је један истакнути љетниковац имао његовани врт, а власници су били Буће-Луковићи, у близини Тивта.

Пиратска похара Пераста 1624. год. омогућила нам је да добијемо драгоцјени увид у перашке куће из средине XVII столећа. Млетачки драгоман Салваго, у извјештају из Алжира 1625. год., јавља како су пирати у тим кућама нашли „лијепа одијела, лијепо оружје и добре радове и у сребру и злату, тако да су Пераштани продавани као богаташи“. Томе је допринио и извјештај новских Турака.¹³ О чему се заправо радило казују нам два каснија податка. Руски путописац П. А. Толстој 1698. год. описује Бујовићеву палачу и наводи „раскошну собу... одлично припремљен кревет и сваких потреба довољно“. А обиље прецизних података пружа инвентар послје трагичне смрти Вицка Вујовића 1709. године. Ту је прилика да се формално уђе у перашку кућу тога времена. Иако Бујовић свакако спада у ужи круг изразитих богаташа Пераста, ипак то више или мање говори о култури становања и стилу живота читаве једне средине. У веома опширном попису двије покојникове зграде треба најприје истаћи 30 портета и слика у позлаћеним оквирима. Посебно се спомињу портрети самог Вицка, брата му Крста и њихове мајке, као и барског надбискупа Андрије Змајевића и провидура Моћенига. Затим ту су огледала, стилски намјештај, разноврсно оружје, скупоцјени накит, раскошна „одијела, чипке и дијелови ношће“, гдје се посебно истиче да је то „по народном обичају“, или „перашком обичају“. Има карактеристичних детаља кухињског намјештаја и суђа, са треношцем и веригама, али уз то и сребра, филиграна, пиратских, берберских и ловачких пушака, затим чипка и женских марама са позлаћеним украсима. 10 географских карата и сл.¹⁴ У цјелини, једна ријетко импресивна слика културе живота, становања и одијевања богатих Пераштана и Бокеља са прелаза XVII у XVIII вијек.

Важни трагови развијеног смисла помораца за умјетничко налазе се по католичким и православним црквама и манастирима. Поред улагања капитала у зидање таквих здања, радило се често

¹² Срећко Вулетић, *Bove d'oro*, Програм которске гимназије за 1887 — 1888.

¹³ Albetro Sacerdoti, *Africa overo Barbaria*, Padova 1937.

¹⁴ Славко Мијушковић, *Заоставитина капетана Вицка Вујовића*, Годиншњак Поморског музеја у Котору IX, 1960, стр. 221—232.

и о поклонима, нарочито црквених предмета, али и одежда, слика, кипова и сл. Ти предмети су понекад означени годинама и сигнирани иницијалима дародавца, чиме је он желио да остави трајну успомену у својој средини. Међу најкрупнијим меценама тога времена треба убројити: у Котору велики број племића, а нарочито Болице, Буће и Бизанти, у Перасту Змајевиће, Смеће и многе друге, а у Доброти кап. Пава Ђурова Каменаровића и друге.

КУЛТУРНИ ЖИВОТ

У таквим амбијентима сачувано је и нешто података о културном животу, иако су они у цјелини доста оскудни.

О позоришном животу, односно представама религиознога карактера у Котору, Перасту и Будви, сакупљено је значајних трагова приликом истраживања о поезији барока.¹⁵

Нешто података има о музичком животу тога времена, опет у вези са црквом. Може се оправдано претпоставити да се музицирало и по племићким палачама, али о томе нема података. Ако је тога и било, служило је ужем и затвореном кругу домаћег патрицијата. Свирање на оргуљама, међутим, уз црквени хор, било је тада једини облик јавног музицирања приступачног свим слојевима. Истина, нема података о програмима и квалитету музичких изведби, али је познато да Котор, са Дубровником, Задром и Сплитом, улази у ред приморских градова са изузетно раним музичким традицијама. Которски грађани су се посебно брижљиво старали, не штедећи материјална средства, да имају оргуље са свим техничким достигнућима свога времена. Тако је тај инструмент, који је током 1488. год. градио фрањевац Фр. Габриели, стајао 30 дуката. Према уговору, оргуље су морале бити „савремене“ (*alla moderna*), са шест регистара, 47 дирки и са хроматиком. И двије слиједеће генералне поправке, из 1518. год. сплитског каноника Јурја Целидонија и из 1554. год. Дубровчанина Николе Кармилијанија, исто говоре о томе. Награда Целидонију носила је 50 дуката, а Кармилијанију 60 шкуда. Према посебно важном стручном прилогу, Кармилијани се, између осталог, обавезао да постави педале и тадашњи новитет акустичких ефеката, вибрато „на фламански начин“. И баш је те оргуље видио и описао у својим латинским стиховима хуманистички пјесник XVI ст. Иван Воња-Болица, износећи како је то био импозантан инструмент са бакарним цијевима, које су се често пресијавале као злато. А послѣје пет деценија градиле су се нове оргуље и за њих је Задранин Шимун Лупини добио 300 дуката. Њихове цијеве су заиста споља позлаћене. А када су у великом земљотресу

¹⁵ *Поезија барока*, Титоград 1976. Драмска дјела, дијалашке пјесме, приказања, драме стр. 129—218 и предговор (приредили Милош Милошевић и Грација Брајковић).

1667. год. те оргуље уништене, баш је Никола Бизанти, из породице ранијег мецене Марина, новчано помогао да се изграде нове.¹⁶

Јавни и друштвени живот у Котору јаче би се осјетио приликом прославе патруна града св. Трипуна (3. фебруара). Свака занатлијска или религиозна братовштина имала је своје мање свечаности, а Братовштина морнара или Которска (данас Бокелска) морнарица послије прославе св. Николе преузима ону градског патрона. Тако је дан св. Трипуна постао средишња свечаност на тргу пред катедралом.

Од 12 малих и живописно неправилних камених тргова у Котору, три су значајнија и са већом друштвеном функцијом. Како износи Цизила 1624. год. трг пред катедралом био је стјециште патрицијата, на тргу пред колегијалном црквом Св. Марије (Бл. Озана) окупљали су се пучани, док су се на „Тргу од оружја“, пред главним градским вратима, окупљали сви грађани. На сваком од тих тргова били су округли ступови за барјаке, са разним симболима, за украс града. Поред сат-куле, коју је провидур Ј. Болани подигао 1555. год. „за украс и потребе града“, и то са мало средстава од новчаних казни,¹⁴ налазила се и камена пирамида. На њој се постављао барјак, који је означавао вријеме дозвољено за трговину на мало. Али пазар се није стално налазио на томе мјесту. Раније је био пред катедралом, а крајем XVII ст., из разлога безбједности града, смјештен је ван градских зидина.

Прослава св. Трипуна занимљива је и због тога што је сачувала неке елементе древне поморске прошлости Которске морнарице предмлетачког периода, а нарочито традиционални ритуал о добровољном потчињавању раније самосталног града Котора — Млегачкој Републици. Све то скупа није се много допадало млетачким провидурима, те су се током XVI ст. залагали да се неки од тих обичаја укине. У томе су повремено успијевали, али су грађани налазили пута и начина да своје обичаје обнове. Церемонијал Трипундана утврдило је которско Велико вијеће још 1417. год., дакле прије почетка млетачке владавине. Од значаја је задржати се на тзв. лаудама, преузимању тродневне власти од стране Морнарице, пуштању једног осуђеника и обичају дијељења вина народу.

Лауде или похвале, древни облик химничке пјесме, уобичајене у цијелом хришћанском свијету, изговарале су се уз неки стари текст, са спомињањем имена патрона града и свјетовних владара. У Котору би у тим лаудама још 1628. год. на крају подизања заставе адмирал гласно узвикнуо „Живио папа, живио цар, живио дужд!“ На провидурово тражење објашњења о каквом

¹⁶ Милош Милошевић, *Најстарији архивски подаци из музичке прошлости Котора*, Старине Црне Горе III—IV, Цетиње 1965—1966, стр. 66.

¹⁷ Шиме Љубић, *Commissiones et relationes Venetae*, MSHSM III, Загреб 1880, стр. 67.

је то цару ријеч, речено му је да се то мисли на Немањиће, на што је он затражио да се традиција прекине.¹⁸

Преузимање тродневне власти од стране адмирала Которске морнарице изражавала се сваке године уручивањем штапа и градских кључева адмиралу, као и коришћењем троструких права: самосталног избора часништва, подизања старог барјака са ликом св. Трипуна и тражења амнестије за једног осуђеника. Млетачка гладавина је заиста била више пута слободно тражена и прихваћена после периода которске самосталности, па је зато постојала нека, макар и симболична, могућност да се та власт преузме, али више не поврати у руке млетачког представника. Колико год је то, у конкретним политичким приликама, била само свечарска традиција, ипак је кратко преузимање власти и стварно одржавање стража од стране которских морнара чврсто окупљало грађане. То је за њих значило стално потврђивање поносне успомене на своју ранију самосталност и свијест о пуној добровољности код прихватања и настављања млетачке владавине.¹⁹

И ослобађање једног осуђеника било је спољашња манифестација изгјесне „власти“ коју је стицала Которска морнарица. Али тај је обичај у својој примјени имао и своје наличје, па су чак и сами грађани својом представком из 1566. год. тражили да се укине, а Сенат је то радо прихватио. У представци се наводи да се пред прославу св. Трипуна враћају многи прогнани бунтовници и зликовци, у нади да ће баш они бити помиловани, па је том приликом, наводно, долазило и до нових убистава. Из тог се разлога тражило укидање тог обичаја. Иначе је тенденција била да се праштају само мањи преступи.²⁰ Занимљиво је да се у одлуци о укидању тог обичаја каже како се ослобађање осуђеника вршило и на дан св. Трипуна и на Велики петак. Али и поред те донијете одлуке, обичај се о Трипундану одржао и после 1566. године.

На дан патрона града било је велико народно весеље. Обављали су се и трговачки послови, али је главно било бесплатно дијељење вина. Ректор Вениер 1525. год. полази са војничког становишта и сматра да је градска тврђава том приликом у стварној опасности. Тада, наиме, улази у град толико „турских поданика“, а то се мисли на Грбљане и Црногорце, тако да је у граду било два пута више страних него домаћих. Од 1555. год. покушава се унијети неки ред и направити списак особа којима се сматра да треба подијелити вино. Тада је отприлике дошло до привременог укидања тог обичаја, али и до учесталих молби да се обнови (1560,

¹⁸ Глигор Станојевић, *Прилози проучавању историје Боке Которске у првој половини XVII вијека*, Историјски записи 1, Титоград 1965, стр. 44.

¹⁹ Др Милош Милошевић, *Которске понуде Венецији за преузимање власти (1396—1420)*, Гласник цетињских музеја VI, Цетиње 1973, стр. 20.

²⁰ Државни архив Венеције (Arcchivio di Stato di Venezia, Senato Mar од 29. септембра 1566. стр. 148 и Ш. Љубић, *Comm. et relat.* III, 68.

1563. и 1577. године) Из тих молби се види да је у тим приликама ипак стваран и извјестан непрекинути осјећај повезаности и солидарности грађана и околног народа, до чега је Которанима у то доба било и те како стало. У писменим представкама каже се да се баш од тог народа примају многе услуге и помоћи „у највећим потребама нашим“. Которани се ту позивају на провидуре из доба протеклих ратова (1539. и 1571. године).²¹

Поред оваквих прослава биле су веома омиљене и карневалске игре. Оне су могле имати озбиљнији, али и сасвим шаљиви карактер. Цизила је 1624. год. дао опис коњских трка и других витешких такмичења у оквиру карневалских свечаности. Недалеко од сјеверних зидина, свакако дуж ријеке Шкурде, на „Бенуову“, налазила се једна тркачка стаза. Ту би лаки коњи страдиота и млађи которски патрицији организовали такмичење за побједнички палиј и гађали у одређени циљ. Јахали су на арапским и турским коњима, обучени у разна свечана одијела, са грбовима и штитовима. Они су забављали „сву господу и њихове даме, који су на зидинама града то проматрали“. Међу играма навађа се и алка.²² Побједника, када се са палијем враћа својој кући, свечано најављује трубач, а провидур му додјељује награду у новцу или тканинама.

Марко Мартиновић је описао шаљиве карневалске свечаности у Перасту 1715. године. Тај карневал је био веома добро припремљен сложеним сценаријем и знатним бројем радњи и лица. Предвиђена је чак и глоба за немир и буку „пошто морају завршити своју улогу сви који буду у игри...“ Карневал се састојао од великог броја припремљених шала, карактеристичних за buffo-типове италијанске комедије dell' arte, као Панталон, љекар и др., а нарочито пајац који два пута скаче у море због пуцања фишека у панталонама или докторовог клистира. Пајаца из мора извлаче мрежом. Па ипак је у свему томе постојала и извјесна озбиљна теза. Величао се, наиме, тек започети рат 1714. год., а на крају се спаљивао лик карневала, који је у ствари представљао „невјерника с турбаном, а у њему умјетне ватре“. Ту су нам нарочито драгоцјени спомени играња кола и пјевања по мјесном обичају, уз обиље музичких инструмената, са гитарама, бубњевима, „пифарима“ и уз пушкарање.²³

²¹ Исто, R. 35 од 1. јуна 1560. год. и из 1563. год. и R. 43 од 2. новембра 1577. године.

²² »Et mentre nel correr che fanno allo anello, o nel giostrare allt Quintana...« S. Vulović, *Bove d'oro*... н. дј. стр. 17.

²³ Паво Буторац, *Два непозната рукописа Марка Мартиновића*, *Анали Хисторијског института ЈАЗУ у Дубровнику*, 1952, стр. 382—383. — Иначе јавне игре као карневали, „алка“ и сл. имају своје узоре у Венецији. О томе опширно: P. Molmenti, *La storia di Venezia nella vita privata*, II, *Bergamo* 1880, стр. 59 и даље.

И у Котору су у доба карневала дефилирале маске, али о томе нијесу сачувани детаљнији описи. Поводом црквеног јубилеја 1691. год. сачувана је забрана издата од стране генералног провидура да се грађани не смију маскирати „што се других година обичавало у ово доба“.²⁴

НОШЊА И ГРАДСКО ОДИЈЕВАЊЕ

Народне ношње из XV — XVIII ст. нијесу још довољно проучене, иако има знатан број докумената у којима су описиване Ношња је код народа забиљежена на свечаностима, у судницама, на бродовима, у пописима, опорукама итд. Док у неким крајевима није ни долазило, како изгледа, до неких већих и битнијих промјена на ношњи, од посебног су интереса она подручја гдје се баш такве промјене могу утврдити. Ријеч је нарочито о поморским насељима, која доживљавају јак економски просперитет, што се одражава и на ношњи. Тада настаје ношња, која у Боки постаје доминантна, нарочито у приморским насељима, као бокелско одијело, док поред ње, уз далеко мање промјене, и даље живи ношња рисанско-херцеговске ривијере, грбаљска варијанта и мање више чисто црногорска ношња.

За споменути настанак нове и трансформације старе, нарочито женске ношње у Доброти и другим приморским насељима, драгоцјена је документација у добротској збирци чипака у цркви Св. Еустахија, иначе највећој у Југославији, која казује више изванредно значајних ствари. Прије свега, ту је баш „in situ“, нарочито у XVII и XVIII ст. израђивана чипка, која је и данас сачувана, а сигуран је доказ веома разноврсне чипкарске дјелатности жена тога краја. Али у тој разноврсности треба одмах уочити да се таква дјелатност одвијала ипак у два главна и континуирана слоја, иако под битно различитим околностима. Најприје се радило о спонтаном и анонимном ручном раду ради задовољавања потреба за чипканим елементима тадашње народне ношње, прије доминације млетачког утицаја у одијевању. А затим, чипкарство Доброте се уклапа у организацију децентрализоване мануфактуре у Венецији. Наиме, из разних чипкарских центара по источној јадранској обали и јонским оточима откупљивала се чипка и продавала на западу. Један од таквих чипкарских центара била је и Доброта.

²⁴ Хисторијски архив Задра, Списи генералног провидура А. Молин (1689—1692), св. I од 27. децембра 1691. год. фол. 73. Према исписима А. Милошевића.

Али још важније од тога јесте чињеница да су се у збирци чипака сачували елементи женске ношње, старије од оне која је и до данас остала и сматра се аутентичном. Па ипак, она представља само импорт млетачког текстила у мале бокелске поморске центре, у посљедњој фази развоја у XVIII ст., када се грађанство у Боки нагло богати и постаје финансијски способно да опонаша млетачку моду. Међутим, до сада није била позната народна ношња из XVI и XVII ст., дакле она из времена прије настанка јаких поморских насеља и општина и прије економског просперитета, када се још није напуштало раније рухо и поморци још нијесу тражили да носе раскошну одјећу коју су видјели по свијету. Мало је вјероватно да ће се та стара ношња икада у потпуности реконструирати. Утолико је значајније да је у добротској збирци сачуван, из различитих вјекова, један веома важан елемент те старије ношње: преко 50 марама за главу, и то бијелих, „златница“, платнених свилених или коротних. А све се то сачувало захваљујући старом обичају да се у погребној поворци око крижа омота знак покојника, а када је у питању била жена, онда је то била марама-покривача. То је остајало у цркви, гдје је чувано због чипке, а касније се користило за мисне ручнике, или спајало у велике олтарњаке. Тако се у ствари открило да се у овој, на први поглед чисто црквеној опреми, налази и дио ношње добротских жена. Не може се претпоставити да те марама и ручници нијесу израђени у домаћој производњи. Наравно, све то не би било довољно убједљиво да архивски подаци, чак и из XIV ст., не пружају довољно основа за доказ о широкој домаћој изради бијелог веза. Осим домаће вуне и лана, у изворима се спомиње и вуна и лан увезени из Венеције, Кјодје (Chioggia), Марке и Леванта. У пописима инвентара наилази се на прибор за израду текстила, па чак и на станове ткаља или „трећоредица“ (pizzocare). Једне су продавале свој рад, а друге искључиво радиле за потребе цркве, најчешће израђујући чипке. Што се тиче баш марама-покривача, у архивским изворима XV ст. наводе се „славенски рупци“, а касније „морлачки“, док се у XVI ст. среће израз „махрама“. И у Столиву су жене носиле капице са ћипком. У цјелини узев, главни значај добротске збирке у Св. Еустахији је у томе што у њој, умјесто ренесансног црквеног текстила, постоји „читав низ предмета профаног пучког текстила, оног који је служио у нашем домаћем кругу и који је за свог постојања био саставни дио материјалних добара у животу добротског пука“.²⁵

²⁵ Маријана Гушић, *Чипка у Далмацији*, студија у рукопису, кап. IV, 1 „Добротска збирка“. — М. Гушић је написала још велики број радова који расправљају или додирују ову тему, као: *Уз питање дубровачке чипке*, *Анали Хисторијског института ЈАЗУ у Дубровнику I, 1952*; *Поријекло чипке на багиће*, *Зборник за народни живот и обичаје ЈАЗУ 42, Загреб 1962*.

Умјесто те раније ношње, на којој је била доминантна украјсна чипка,²⁶ све је више освајао млетачки импорт. Баш у том времену, а нарочито у XVII и XVIII ст., набавља се млетачки текстил, нарочито златни или свилени брокат и „брахани“ (сукње) црвене, кафене, затворено љубичасте или црне. Већ је скренута пажња на сребрни чешаљ код младе, који указује на шпански утицај. А хићење накитом је досизало такв сразмјере да је у XVII ст. статутарним клаузулама утврђено до које границе може ићи раскош и колико и каквих одијела може имати невјеста.

Веома је важно да се баш на материјалу добротске збирке, који, поред збирки Задра и Хвара, представља цјелину своје врсте, могу пратити и фазе развоја чипкарске дјелатности. И то не само добротских и бокељских чипкарица него и иначе код нас. У добротској се збирци, наиме, налазе различити стилови и документација о процесу усавршавања чипкарскога рада, а нарочито о важном прелазу од једноставније „узлане“ технике, па до врхунских радова „чипке на батиће“, вјероватно рађених по предлошцима који су из Венеције слати чипкарицама. Ти графички предлошци нијесу сачувани у Боки, него су једино нађени на Корчули. Иначе техника узлања и преплитања представља посредничку етапу између левантинских средњовјековних достигнућа и касније ренесансне чипке.

Карактеристична и најраспрострањенија мушка ношња у Бокоторском заливу била је тзв. добротска ношња, коју Вук у XIX ст. свуда среће и назива „правим бокељским одијелом“. Нешто измијењена сачувала се и до данас, а осим у музејима, може се видјети при наступу Бокељске морнарице.²⁷ Свакако је настала међу поморцима и на њој су јасни прекоморски утицаји настали баш у времену од XVI до XVIII ст., са пуно златних украса и боја. Одлазећи на страна тржишта, Бокељи су видјели и прихватили медитеранске мотиве и створили своју ношњу. Та ношња је захватила широко подручје приморске Боке, симболизирајући њену економску моћ, естетска схватања и повезаност знатног дијела становништва Залива и Паштровића. Богатије особе су носиле само бираније и скупље детаље, иначе је ношња била

²⁶ Вршена су истраживања и како се носила та чипкана марама, сачувана у добротској збирци. Код тога је значајан податак о дјеловању самостана, основаних још од краљице Јелене, крајем XIII ст., на широком подручју од Скадра до Котора, а са посебним текстилним радионицама за жене. Ту су се жене могле учити везу, а чипка је постала дио ношње. Па би тако оно још и данас сачувано бијело оглавље шестанске ношње могло да буде путоказ на који се начин изнад познате добротске капице „џацаре“ повезивала женска бијела марама са масивним чипканим зубићима у Добротти. (М. Гушић, *Истраживања текстила у добротској збирци и ношење племена Шестана у Црногорском приморју*, Љетопис ЈАЗУ 66, Загреб 1960. год. стр. 370).

²⁷ Јован Вукмановић, *Ношња и оружје Бокељске морнарице*, Споменик САН СЦП, Београд 1953; исти, *Женска ношња у Добротти*.

једнака за све, без обзира на материјалне могућности или вјеру. Предање је сачувало податке да је ова ношња настала у XVI ст. и да се ради о елементима преузетим из Шпаније или Италије. За Паштровиће, који су углавном носили ову исту бокељску ношњу, зна се да су још 1587. год. користили млетачки текстил и да су тражили од Венеције ослобађање плаћања трошарине код набавке мањих количина млетачких тканина (до 4 лакта) за своју личну употребу.²⁸

Портрети из XVIII ст., сачувани предмети и подаци указују на извјесне промјене које су настале на старој ношњи. Тако се нпр. мјесто модерне и далеко касније преузете „лептир-машне“ носила бијела или црна марама или веће позлаћено дугме, док су се на ногама, мјесто глежања без украса, носиле високе, обојене и накићене велурне гете. Оне су прекривале горњи дио стопала, над веома ниским ципелама и пеле се скоро до кољена. Биле су украшене масивним и декоративним копчама. Преко кошуље раније се носио тзв. кружат. Било је и других локалних разлика, нарочито код Пераштана. И у једном податку из нотарског архива у Шибенику спомињу се популарне капице „на перашку“. Али основа ношње је била заједничка и позната је.

У свакодневном раду ношња је била једноставнија. Добротски поморац је 1724. год. носио јечерму од црвеног сукна са малим сребрним дугметима, широке гаће од плавог порхета са љубичастим докољеницама умјесто чарапа и ципеле. Био је огрнут капутићем пребаченим „на морнарски начин“. Носио је бркове и не много дугу косу, повезану у перчин.²⁹

Поред поморских насеља, која су доживљавала разноврсне промјене, Грбаљ је остао вјеран својој старијој ношњи. Изглед Грбљанина XVIII ст. слаже се са описом Цизиле и са подацима једне пјесме. У Цицилином прозном опису из 1624. год. Грбљани брију косу „од чела до средине главе, а тако и браду“. Груди су им откривене „све до пупка“ и љети и по највећој зими. Сасвим сличан језгровит опис дат је у познатој макаронској пјесми с краја XVII стољећа:

Viri qui habitant — носе ваљанице,
Et lignum usitant — гуњ, бат мрколице,
Aperta pectora — руњава имају,
Tonsi ut pecora — брке остављају.³⁰

Одјећа је дакле, доста прецизно, означена јер „ваљанице“ су гаће од неомаштеног, уступаног (ваљаног) домаћег сукна, а гуњ, вјероватно горњи дио одијела, исто сукнени бијели огртач са рукавима.

²⁸ Државни архив Венеције, Segato Mar, R. 48 од 31. октобра 1587.

²⁹ Милош Милошевић, *Носиоци поморске привреде Доброте прве половине XVIII вијека*, ГИМК VIII, 1959, стр. 103.

³⁰ Исти, *Око једне сатире и пасквиле*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 1—2, Београд 1959, стр. 29 и 36.

Грбљанин иде без кошуље са штапом у руци, а тамно смеђа кабаница (мрколица — мрчина) пада му преко рамена. Глава је избријана, док су прси откривене. Такав лик добија потврде и у архивским подацима и у познатом Карарином (Carrara) дјелу.³¹

Треба навести и један опис херцеговачких досељеника у Херцег-Нинвоне са почетка XVIII стољећа. За Томашевића стоји да има јечерму са поставом од тамно-плавог крзна, перчин на глави, смеђе висеће бркове и обријану браду. Вукичевић изгледа слично, само се још наводи да је носио димије од црвене раше, папуче на ногама и црвену капу у руци.³² И на том подручју је долазило до промјена на ношњи, нарочито у томе што је ова постајала све богатија. То казују Дубровчани са јетким и сатиричним призвуком према „хајдуцима и морлацима“ који су „од продавача угља и кириција постали конти, сердари, харамбаше...“ и коју су мјесто бјелача облачили скерлет, опточен сребрним токама и носили перјанице на глави и златне медаље на грудима.³³

Градско одијело у Котору је у XVII ст. сасвим под утицајем тада савремене градске ношње. Састојало се од кратког и удобног одијела, са дугим мантилом од лагане тканине, повезаним испод грла и без рукава. Одијело је било од разних врста свиле, а зими постављено кожом. Старији су носили дуга и широка одијела са рукавима и црним сомотским пасом, украшеним сребром. На глави су имали округле капице „на млетачки начин“, а по узору на фирентинске капуљаче. Према Цизили, капуљаче су још 1624. год. носили у Котору и Дубровнику годину дана после смрти најближих сродника, као знак жалости. Само понеки пут Которани облаче неку врсту старије, ваљда народне ношње, али је аутор детаљније не описује.³⁴ Жене носе набране дуге сукње од јако црвене или модре тканине, дамаста или сличног материјала. Горњи дио одјеће са рукавима је од разних свила, на римски или анконитански начин. На глави су жене носиле бијели свилени вео до земље. На обје руке и на сваком прсту носиле су по 3—4 зла-

³¹ Историјски архив Котор (ИАК), УПМ I, 213 и 389/т; Fr. Carrara, *La Dalmazia descritta con 48 tavole*, Zara 1846.

³² ИАК, УР IX, 985.

³³ Хамдија Хајдархоџић, *Неки подаци о стању на дубровачко-херцеговачкој граници после карловачког мира*, Гласник архива и Друштва архивских радника Босне и Херцеговине VII, Сарајево 1967, стр. 275—277. — После освајања Херцег-Новога, путописац Толстој за 1698. год. обавјештава да се жене херцеговачких досељеника и ратника крију од мушкараца. Њихова женска ношња и свакодневни живот, по Толстоју, у свему су „сличи хрватским женама“, али нам путописац даље не излаже на које то детаље мисли.

³⁴ О тој „угарској или хрватској ношњи“ у рукопису из 1624. год. стоји »alle volte sogliono ancora vestire alla Ungara o Croata, il quale htbito gli aggrada.« С. Вуловић, *Vove d'oro*, н. дј. стр. 15.

тна прстена. Дјевојке, било племкиње било пучанке, нису се појављивале у јавности, већ само великим црквеним празницима, а по удаји су ван куће лице прекривале велом.

О ношњи у Херцег-Новом нема ближих података, осим Челебијиних, које треба узимати са резервом.³⁵

ОБИЧАЈИ У ГРАДУ И СЕЛУ

Као и у ношњи тако је и у обичајима релативно мало истражен процес кључних промјена које су током вјекова настајале. Зато није могуће увијек утврдити у каквом су се старијем облику јављали разни постојећи народни обичаји, нарочито поводом свадби, смрти, крсног имена и разних црквених светковина.

Један обичај которских морнара, раније историјски везан за градског патрона Св. Трипуна, има велики научни значај, јер носи у себи елементе средњег вијека, испреплетене са детаљима из поморског бављења народа. Ријеч је о познатом Колу Которске (Бокељске) морнарице, које се традиционално једанпут годишње изводило, а у коме се, како је познато, могу открити два јасна слоја. Први и основни је обредни и сакрални, који је још и Јиречек запазио, а други је лаички из живота морнара. Елементи првог слоја доста су распрострањени по Европи у средњем вијеку, па се могу наћи и аналогije са сличним старијим играма европских народа. То у основне фигуре Кола када се играчи провлаче испод лукова подигнутих руку и завршавају Коло карактеристичном игром око часништва. Према компаративној анализи европског фклора, провлачење испод лукова симболише вјечно обнављање живота, а завршица древну игру око моћију патрона града. У другом слоју Кола са фигурама „вртлога“, „верига“, „сидра“, „осмице“, „ушпуг“ и др. осјећа се непосредан утицај живота на мору, који су проводили чланови Братовштине помораца. То је синтеза древног средњовјековног и новијих елемената, сажимање старе симболике и модерне дескрипције, спиритуалне тематике и свакодневног морнарског живота.³⁶

Осим овог најстаријег бокељског кола, које у ствари не спада у чисти фолклор, старијег су поријекла XVI — XVIII ст. мирна „шетавица“ или „протезавица“, појмови непознати у другим крајевима и Вуку, затим жива поскочица и игра у двоје у Добротини „на бос'нску“, а у Шкаљарима тзв. шкаљарски плес. Истраживачи су досад истицали разне утицаје, као зетског кола, далматинског танца, херцеговачких игара, па и шпанских елемената у

³⁵ Евлија Челебија, *Путопис II*, Сарајево 1957, стр. 203—204.

³⁶ Павао, Буторац, *Трипунданско коло*, Котор 1941; Милица Илијин, *Народне игре у Боки Которској*, Споменик САН СЦП, Београд 1953; Милош милошевић, *Коло Бокељске морнарице*, 12 вјекова Бокељске морнарице, Котор 1972.

ставу играча. Од музичких инструмената користили су се „лијерица“ и гусле.

Како је то већ и напоменуто, у обичајима није довољно истражен онај важан процес прелажења становништва са земљорадње на поморство. Свакако и касније космополитски оријентирани и обогаћени поморци Боке, ипак остају дубоко везани за своје народне обичаје. У неким сачуваним здравицама у Доброти назире се тај ранији земљорадничко-сточарски слој³⁷

Ипак се код неких обичаја може нешто рећи и о њиховом преображају. Тако се нпр. зна да је у XVII ст., па и у првој половици XVIII ст., млада носила свој мираз („прђију“, „доту“) у шкрињама, посебно украшеним биљним орнаментима (два бора у средини и двије птице окренуте једна према другој). Шкриња је била довољно дуга да прими „брахане“ (сукње), траверсе, жупете и камижоле. Ту су се налазили и поклони у одијелу, накиту и оружју. У другој половици XVIII ст., међутим, млада почиње да носи мираз у савременији „комо“ са више ладица. У сваком случају свечано процјењивање и пренашање мираза обављало се преко „стимадурице“, што је био важан акт друштвене контроле над женином имовином, која, како је познато, остаје њена неотуђива својина. То Јустинијаново начело прихваћено је и у которском статуту, а представља и народно правно схватање, не само у Боки него и у Црној Гори и у Херцеговини. Обичај у старијег католичког становништва са подручја средњовјековног которског дистрикта био је да се састави и писмени записник о женином миразу.

Изједначавање обичаја преко асимилације старијег и новијег становништва у Боки мора да је извршено доста рано, и то најприје у самим појединим насељима, а затим између разних насеља.

У коликој су мјери обичаји били јавни и присутни у друштвеном животу народа казују реаговања млетачких власти, које уочавају тешке економске посљедице њиховог одржавања. Њихов највећи број био је везан за прекомјерно уживање јела и пића, као и за дијелење поклона. Први до сада познати кораци млетачких власти да се та претјеравања ограниче срећу се 1725. год., када се пријетњом и строгим казнама прогонства, тамнице, галије

³⁷ Шпиро Кулишић, *Етнолошка испитивања у Боки Которској*, Споменик САН ССН, Београд 1953, стр. 205—206. — Треба ипак запазити да се језик тих седам напитница (иначе непознатих међу најстаријим Доброћанима, према мом сазнању) знатно разликује од осталих наведених и иначе познатих текстова Доброте. Уосталом, и сам Каменаровић, који је сакупљао текстове, пише да их је преписао, а не изворно записао. Свакако треба имати у виду да је Марко Каменаровић учитељевао и у Паштровићима и другдје, па је можда и из других средина преписивао обичаје.

и др. забрањују јавне прославе,³⁸ јер „провргоше се на прождр-
лост и пијанство, поред часа падају на сиромаштво људи, а куће
остају без корјена, будући да у један дан изједу човјеку чим би
он и сви његови искућни презимили се“. Али те забране нијесу
дале жељене резултате, па их је 1749. год поновио синдик и ин-
квизитор, скоро са дословно истом аргументацијом, а 1751. год.
чак и генерални провидур. Године 1758. и 1770. те забране су на-
челно, а уз извјесне модификације, прихватиле и локалне власти
сеоских аутономија Топле и Кртола. Тиме су се мирили потреба
да се смањи расипништво и жеља да се обичаји ипак јавно одр-
жавају. Из докумената Топалске комунитади види се да је осиромашење
услијед расипништва приликом одржавања народних обичаја ишло
и до залагања оружја и немогућности да се плаћају државне дажбине
(„канули“). У вези с обичајима дошло је и до занимљивог конфликта
између млетачких власти у Котору и херцеговског провидура. Али је
генерални провидур у Задру подржао нижу херцеговску власт, оцјењујући да је
сарадња са представницима сеоских аутономија политички исправнија.

Dr MILOŠ MILOŠEVIĆ

AGGLOMERATIONS, CULTURE D'ACTION D'HABITER, VIE
SOCIALE ET COUTUMES DE BOKA KOTORSKA PENDANT LE
REIGNE DE VENISE

(1420 — 1797)

L'auteur fait un effort syntétique en faisant la liaison entre la
littérature ancienne bien connue avec une suite d'oeuvres et de do-
cuments modernes des archives de Venise et de Kotor.

Après un arrêt complet sur Kotor, qui a obtenu sa physionomie
beaucoup plus avant le règne de la République de Venise, l'intérêt
de l'écrivain se tourne particulièrement vers les agglomérations
littorales se formant autour de la ville (Perast, Dobrota et Pr-
čanj surtout) et cela juste dans la période du XVIe au XVIIIe siècle.
On y parle surtout du baroque couue d'un style caractéristique de
l'époque de la construction de ces agglomérations au cours du règne
de Venise.

A part des palais et des églises construis par des architectes
étrangers par le compte des marchands mariaines riches, il parait

³⁸ То забрањено јавно „прослављање“ односило се на слиједећих девет свечаности: крсно име, дан свеца, год, пир, мир, седмине, крмнине, младе мисе и светковине. Анд. Лазаревић, *Копиа извађена из оваке друге у штампу стем Марком латинског карактера по заповиједи*, Шематизам Православне Епархије Вококоторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1895; Славко Мијушковић, *Став туђинских власти према народним обичајима у Боки Которској*, Гласник Етнографског музеја на Цетињу II, 1962. година.

que les armateurs et les marchands, eux-mêmes, donnaient dans la plupart des cas, des plans pour leurs maisons en pirres, très harmonieuses et patiques, avec des toits et des bancons décoratifs.

Grâce à l'oeuvre de Cizile, au pillage des pirates berbères de 1624 et aux testaments, les intérieurs des maisons plus renommées ont pu être décrits. Il y en a aussi certaines données conservées sur des jardins cultivés des familles nobles.

La vie culturelle de la ville se manifestait par de différentes fêtes ecclésiastiques publiques, surtout par celles de la marine de Boka, ainsi que des carnavals, tandis que le village vivait avec les coutumes du peuple qui en même temps, l'épuisait grièvement.

Les costumes nationaux se conservaient dans les villages avec soin. Dans les agglomérations littorales ces costumes subirent des changements considérables et il en vint jusqu'à la création du costume de Boka, conservé jusqu'à nos jours dans les habits de la marine de Boka. Les dentelles dominaient auparavant dans le costume national féminin de Dobrota, qui furent tard repoussées par le textile de Venise. Dans les autres régions rurales de Boka, on portait les costumes nationaux de Grbalj, de Risan et de Xertzégovine et du Monténégro. En ce qui concerne les coutumes, dans la ville elles se liaient, pour la plupart, à la marine de Boka, tandis que dans les villages aux coutumes pittoresques de noce et à certaines autres coutumes.